

ARİSTOTELES'in
«KATEGORİLER»inde, «FİZİK»i ile «METAFİZİK»inde
DEĞİŞME ve ZAMAN
SORUNLARI

Teoman Durak

FELSEFE ARKİVİ SAYI 26 dan
AYRI BASIM

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASİMEVİ
İSTANBUL - 1987

ARISTOTELES'in
«KATEGORİLER»inde, «FİZİK»i ile «METAFİZİK»inde
DEĞİŞME ve ZAMAN
SORUNLARI

Teoman Durak

ÇALIŞMANIN PROGRAMCA DÖKÜMÜ

GİRİŞ

I — KATEGORİLER

II — FİZİK

III — METAFİZİK

SONUÇ

ATIFLAR ve EKLER

KAVRAMLAR DİZİNİ

KAYNAKLAR

YARDIMCI KAYNAKLAR

Neos empeiros ouk esti.
Plēthos gar khronou poiēsei
tēn empeirian.

Gençlik tecrübeden yoksundur.
Bunu kazandıracak, uzun
zamandır ancak

Aristoteles

G İ R İ Ő

— 1 —

Doğada olup biten her şey gibi, canlılar da değişir. Ne var ki, klâsik fizik-kimya teorilerinde ele alınanlar, vaka çerçevelerinden tecrid edilirler. Bu fizik-kimya bilimlerindeki tutumun, canlılara da uygulanmasının, yerinde olup olmadığı, biyoloji bilim teorisinin¹ en temel sorunlarından biridir.

En azından şu kadarını biliyoruz: Örgütlenişindeki karmaşıklık derecesi arttıkça, *canlılar*² süreçliliğinden çekip çıkarmak da zorlaşır, sonuçta imkânsızlaşır. O, çevresiyle etkileşen süreç³ olduğu sürece canlıdır. Belirli bir canlı süreci sınırlamak suretiyle onu çevresinden⁴ ayırmak, tecrid etmek, sunî, öyleki keyfî bir işdir. Çevresiyle ancak anlamlı, daha açıkçası, 'görev-görür'⁵ bir bütünlük oluşturduğu sürece bir süreç, 'canlı-olma' 'kimliği'ni gösterir. Yoksa 'canlı-olmak'tan düpedüz 'cisim' hâline geçer. Böylelikle de incelenen, biyolojinin konusu süreç olmaktan çıkıp fizik-kimya bilimlerinden birinin nesnesidir artık. *Süreçler*, devingen⁶; *nesne'* ise, durağandır⁷. Doğada her şey süreçtir. Ancak, süreçte olup bitenleri kavrayabilmek için fizik-kimya bilimleri bunları kendilerine 'nesne' kılarlar. Bu bakımdan bize 'nesne-kımak'la, başka bir devimle, 'nesnellik'le ilgili en uygun örneği klâsik mekanik sunmaktadır.

'Nesne', şu durumda 'durağan' kılmak bir 'vaka'⁸, artık ölçülüp biçilmeğe, böylece de soyutlamanın çok yüksek derecesi olan *nicel* bir dille ifâde edilmeğe elverişli hâle gelir. Şu durumda 'nesnellik', sürecin 'dondurulma'sını, onun içerisinden de 'varsayım'm talep et-

tiği bir 'örnek kesim'in ölçülmek üzere tecrid edilmesini gerektirir. 'Nesne', hareketsiz kabul edilen bir mekân anlamındaki 'uzam'da¹¹ ölçülebilir.

'Nesne', bir dış etken tarafından itildiğinde bulunduğu konumdan uzaklaşmağa başlayıp yeni bir konuma yaklaşır. Sonunda durdurulduğu konumda karar kılar. İki konum arasında yer değiştiren 'nesne'nin, hareket ettiği söylenir. Bu hususta üç adet ölçüm verisi elde edilebilir: Birincisi, 'nesne'nin kalktığı konum ile vardığı arasındaki mesâfe; ikincisi, söz konusu konumlar arasındaki mesâfeyi ne kadar zamanda katettiği; nihâyet, bu iki konum arasındaki mesâfeyi hangi hızlarla kapattığıdır.

Konusunu çarpıtmak, halisliğini bozmak pahasına biyoloji de, az önce fizik-kimya bilimleri için geçerli olduğu bildirilen yöntemi, inceleme tarzım kullanmak zorundadır. Gerçi, yüzyılımızın önde gelen filozoflarından *Henri Bergson*'un dediği üzere, canlıyı 'süreçlilik'inden, ortamındaki 'devinim'inden¹² alıkoyup bizim uygun gördüğümüz bir konuma yerleştirir ve buradan ikinci bir konuma intikâlini sağlarsak; bütün bu işlemler sırasında da varsayımımızın dilediği oranda ölçüp biçersek, elimizdeki, 'canlı-olma' özelliğini yitirir. Ne var ki, 'bilgi' derleyip düzenlenen 'bilgiler'den bir yapının meydana getirilmesi için *Nicolas Copernicus* ile *Galileo Galilei*'den bu yana uygulanan *yeni*, yâni *mekanistik nedenselliğe* dayalı *bilim anlayışının* dışında bir yolun bulunup bulunmadığı henüz tartışma konusudur. Bununla birlikte, 'canlı'nın da, kendi ortamında 'sürec' içerisinde bulunması gerçekliğini görmezlikten gelemeyiz. Canlı, fizik-kimya bilimlerine konu olan cismin tersine, bir dış kuvvetin doğrudan etkisiyle hareket¹³ etmeyip kendi dürtüleriyle¹⁴ devinmektedir. Bu dürtüler, canlının büyük ölçüde belirleyip açıklayamadığımız iç özerk —organik— işleyişinden¹⁵ doğmakta, öte yandan da ortamı tarafından yönlendirilmektedir. Böylece çevreden gelen etkilere tepki gösteren, dürtüleriyle devinen, davranan canlının, kesintisiz bir sürec içerisinde bulunduğunu görüyoruz. *Sürec* ise, bir 'değişmeler dizisi'dir. Şu hâlde yaşama, süreklince değişmelere tâbîdir. Değişmeleri kesip bir yahut birçok kesiti göz önüne aldığımızda, elde ettiğimiz ya bir *canlı varlıktır* ya da onun bir parçasıdır. Buna karşılık kaçırdığımız, *canlı süreçtir*. 'Canlı'nın bütünlükte gerçeküğü, anlaşılacağı üzere, bir 'değişmeler dizisi' demek olan 'sürec'te bulunabilir ancak.

'Değişme', görüldüğü gibi, felsefe-bilim tarihinde ana sorunların, gündemden düşmediklerine örnektir. Ana sorunlar, zamanla edinilen tecrübelerin ve bunlar üzerinde girilen akılyürütmelerin ışığında yeni sorunlar doğurarak kapsamca genişlerler. Aslında bir ana felsefe-bilim sorununun çözülmesi, önceleri bilümemeyen yahut henüz farkına varılamamış olan yeni yeni sorunlara zemin hazırlaması demektir. Sorunlar dağarının genişlemesi, felsefe-bilimin ilerlediğini gösterir. Çünkü felsefe-bilimde sorun belli bir gerçeklik alanına ilişkin kanıtlanmağı bekleyen bir varsayımlar ağıdır. Konuca benzer sorunlar ise bize bunların dağarını verir.

İşte Eskiçağ Ege medeniyetinin ilk bilginlerinin uğraşmağa koydukları iki ana sorundan biri olan '*Oluş*'¹⁵, —ötekisi, burada konumuzun dışında kalan '*Varlık*'¹⁶— öncelikle '*Değişme*'¹⁷ ile '*Zaman*'¹⁸ gündeme getirmiştir. Nitekim 'oluş', 'değişme'yi de 'zaman'ı da imâ eden, akla getiren aşırı tümel bir kavramdır. 'Oluş'u kendi başına, daha doğrusu, 'varlıklaştırmak'sızın belirlemek imkânsızdır. 'Oluş'u aklımız havsalamız almaz; bu, anlama-gücümüzü aşan bir kesintisiz 'akış'tır. Ancak, işin içerisine 'varlık' katılırsa, o durumda da 'oluş'tan bahsedemeyiz. Nitekim, André Lalande, «... değişme olarak değişme...»¹⁹ diye tarif etmiş olduğu 'oluş'un, 'varlığı'; 'varlığı'm ise 'oluş'u dışta bıraktığım kesin bir biçimde ilk ifâde eden *Parmenides*'tir. 'Oluş', ona göre, 'var-değil'dir²⁰. *Herakleitos* ise, bu temel soruna daha esnek bir tutumla yaklaşp 'varlık' ile 'oluş'u birbirlerine karşı çıkarmamıştır. *Herakleitos*'a bakdırsa, 'oluş', 'gerçek-olan'dır²¹. Ama 'oluş'a dayanarak akılyürütemeyiz²². Zira 'Akıl'²³, 'kalıcı-olan'ı, 'durağan'ı kavrayabilir. Öyleki 'oluş'u bile 'durağan' kabul edilen 'nirengi noktaları'mn yardımıyla idrâk edebiliriz. 'Varolan' dediğimiz bu 'nirengi noktaları'm kuran 'Akıl' için 'oluş', artık dur durak bilmez bir 'akış'²⁵ değildir. Böyle bir 'oluş', gerçek anlamdaki 'Oluş' olmadığından, bu kavramı karşılayacak yeni bir kelime gerekmektedir. İşte bu da, 'Değişme'dir. Şu hâlde 'değişme'²⁶, bir 'varoluş'tan²⁷, 'öyleoluş'tan²⁸, bir 'durum'dan²⁹, bir 'konum'dan³⁰, 'özellik'ten³¹, bir 'mizaç'tan³² bir başkasına geçmiştir. 'Varoluş'lar, 'öyleoluş'lar, 'durum'lar, 'konum'lar 'özellik'ler, 'mizaç'lar, bize değişmez³³ kabul ettiğimiz bir şeyleri yansıtırılar. İşte adına 'varlık' yahut 'öz' dediğimiz bu '*değişmez*'ier yahut '*değişmez-birim*'ler arasındaki 'geçiş'ler, 'değişme'leri meydana getirir. 'Değişmez-birim'ler arasındaki 'geçiş'in nicel tarzdaki ifâdesi,

kısacası, ölçülmesiyse, bize 'parça-zaman', yâni 'süre'yi verir. Bir 'varlık'm, bir 'öz'ün, az önce kullandığımız terimle söylessek, bir 'değişmez-birim'in 'meydana geliş'ten —'kuvve'den²⁴— 'meydana gelmişliğ'e —'fiil'e²⁵— 'geçiş'i, 'Süreç'tir. 'Süreç' boyunca 'varoluş'lar, 'öyleoluşlar, 'durnm'lar, 'konum'lar, 'özellik'ler, öyleki 'mizaç'lar durmadan değişir. Bununla birlikte, bir 'değişen-varoluş'u yahut —'öyleoluş'u tanıyabiliyoruz. Bunu işte, karşılaştığımız belli bir 'değişen-varoluşlar-dizisi'ni belirli bir 'değişmez-birim'e, başka bir deyişle, belirli bir 'varlık-' yahut 'öz-tabam'na indirgeyebildiğimiz takdirde başarırız. Belirli bir 'değişen-varoluş'u öyleyse, ne denli 'değişmeler-dizisi'nden alıkoyup aid olduğunu imâ ettiği 'değişmez-birim'e yaklaştırabilirsek, onu o kadar açıkça seçikçe tanıyabilir, bilebiliriz. İşte klâsik fizik-kimya teorilerinin sağınhğı, güvenilirliği, onların, 'değişen-varoluş-dizileri'ni, 'değişen-öyleoluş-dizileri'ni elden geldiğince kısa kesip eğildikleri 'değişen-varoluşlar'ı 'öyleoluşlar'ı, ait buldukları 'varsayılan' belirli 'değişmez-birimler'e geri götürbilmelerinde görülmelidir. Biyolojinin durumu ise, iki yanı keskin kılma andırmaktadır: Ele aldığı 'değişen-varoluşlar'ı, 'öyleoluşlar'ı seçikçe tanıyabilmek için biyolog, bunları ait bulduklarını 'varsaydığı' 'değişmez-birim'lere olabildiğince sağlam şekilde oturtması şarttır. Bunu yaptığında ise, şöyle bir görünümle karşılaşır: İncelediği 'değişen-varoluşlar'ı, ait bulduklarını varsaydığı 'değişmez-birimler'e yaklaştırdığı oranda 'değişen-varoluş' ile onun oturtulacağı 'değişmez-birim' arasındaki bağlar zayıflar, sonunda da bağ diye bir şey kalmayıverir. Zirâ bir 'değişen-varoluş', bir 'değişen-öyleoluş' hâlindeki 'Canlı', hangi 'değişmez-birim'den ise, ona 'canlı somutluğ'u içerisinde yaklaştırıldığında, daha doğrusu indirgendiğinde, 'Diriliğ'ini yitirir, bize 'ölü' gözükür 'Cisim'e dönüşür.

İşte felsefe-bilimin iki geleneksel ana sorunundan biri olan 'Oluştan türemiş ve zamanla canlıları ele alan felsefe-bilim türünün²⁶ ana sorunları arasında görülmeğe başlayan 'Değişme'yi ve 'Zaman'ı Aristoteles'in nasıl belirlemiş bulunduğunu bu çalışmada incelemek istiyoruz.

'Değişme' ile 'Zaman', Eskiçağ Egeli düşünürlerden *Herakleitos*'ta, *Parmenides*'te, *Empedokles*'te, *Anaksagoras ile Zenon*'da olduğu gibi, *Aristoteles*'in doğa ile doğaüstü sorunlarını işleyen sisteminde de önemli yer tutan kavramlardandır. Bu sebeple çalışmamızda söz

konusu kavramların, Aristoteles felsefesine artık sistem özelliğini kazandırmış olan «ORGANON»un «Kategorie» bölümünde, «PHYSİKA»da ve nihâyet «META TA PHYİKA»da nasıl ele alınıp belirlendikleri kısaca gözden geçirilecek.

Aristoteles, adını andığımız üç eserinde de 'Değişme' ile 'Zaman' kavramlarını irdelemiştir. Ancak, her defasında bunlara başka başka açılardan yaklaşımağa çalışmıştır. Nitekim, öteki bellibaş sorunları temsil eden kavramlar için de bu, böyledir. Sözgelisi, 'özne', yâni dil —buna 'mantık'da diyebiliriz— kategorisi olarak 'varlığ'ı «Organon»un birinci bölümünde ele alırken; 'varolan', yâni bir ontoloji sorunu, olarak da 'varlığ'ı «Metafizik»te incelemiştir.

Aristoteles, «Fizik»inde öncelikle 'zaman'ı *hareket*'le bağlantı kurmak suretiyle pek ayrıntılı tarzda incelemiştir. Ne var ki, gerek 'zaman'a, gerek 'değişme'ye gerekse ikisi arasındaki ilintiye ilişkin en esash tahlilleriyle «Metafizik»inde karşılaşırız. Aslında, «Göğe Dair», «Oluşma ile Bozulmaya Dair», «Hayvanların Olagelişine Dair», «Hayvanların Parçalarına Dair», «Ruha Dair» gibi eserlerinde dile getirdiği doğayla ilgili araştırma verilerini «Fizik»inde teorik bir düzen hâline sokarak ortaya koyduğu doğa öğretisini, ve siyaset, ahlâk, sanat üstüne kitaplarında geliştirdiği görüşlerini, «Organon»da kurduğu mantık sistemini de temel alarak, «Metafizik»inde kaynaştırmış, sonuçta da 'felsefe-bilim'in ana hatlarını çıkarmıştır. Bunu da düşünce tarihinde ilk yapan, odur.

Burada hazırlamış olduğumuz, «Organon»un I. bölümünü oluşturan «Kategoriler»e, sekiz kitaptan meydana gelen «Fizik»e ve nihâyet on dört kitaplık «Metafizik»ine dayanarak Aristoteles'in, 'Değişme' ile 'Zaman' hakkındaki görüşleri üzerine analizeci bir incelemedir. Çalışmamızda Hervé *Barreau*'mm, Aristoteles'in zaman kavrayışına dair araştırmasından da önemli ölçüde yararlandık.

Çalışmamızda geçen —kimisi de 'neologisma' olan— kavramlar ile terimlerin, varsa, Osmanlı Türkçesindeki ve Avrupamn temel felsefe-bilim dillerinden Yunancadaki, Fransızca ile Almancadaki karşılıkları «EKLER»de gösterilmektedir.

Felemenk düşünürü Desiderius *Erasmus*'un XVI. yüzyılda koymuş olduğu kurallara rağmen, Yunanca kelimelerin telâffuzu tam olarak bilinemediğinden, bunları oldukları gibi bırakmak gerekir.

Ancak, teknik imkânların yetersizliği yüzünden Yunan harflerinin basılamaması, bizi, birsürü yanlış yapma pahasına da olsa, bunları Lâtin harflerine çevirmek zorunda bırakmıştır. Bu işi yaparken de, Millî Eğitim Bakanhğı «Yunan Klâsikler»inde uygulanmış olan çeviriyazı sistemine dayanmaktayız.

Bu çalışmamızda —ve bütün ötekilerde— YUNANCA'dan kastedtiğimiz, M.Ö. 800lerde yazıya geçirilmesiyle Ege Medeniyetinin, M.Ö. 500lerden itibâren de Akdeniz dünyasının genelgeçer bildirişme aracı ve felsefe-bilimin bilinen ilk taşıyıcısı olan dildir. M.Ö. 500lere değin çeşitli lehçelere bölünmüş olan *Kadim* (Archaïque) Yunancadır. Bahsedilen tarihten sonra, Ege, giderek, Akdeniz havzalarının iktisat, siyaset, sanat, zanaat ve felsefe-bilim merkezi hâline gelen Atina'nın Attika lehçesi, genelgeçer dil («koine») olmuştur. İşte yüzyıllar boyu üstünde durulan Eskiçağ felsefe-bilim metinleri Attika lehçesinde kaleme alınmışlardır. Bahsi geçen lehçe nitekim, *Klâsik Yunanca*ı oluşturur. Bu da ömrünü M.S. 400lere değin sürdürür. *Büyük Konstantin*'in *Bizans* Devletini kurmasından, *Istanbul*'u da bu devletin başşehri olarak ilân etmesinden sonra, Yunancanın, yeni bir dile dönüştüğü görülür: *Bizans Rumcası* —'Rumî', 'Romalı' demektir.

Istanbul'un, 1204te Lâtiuler tarafından sındırılıp yağmalanmasının ardından *Yeni* (Moderne) *Rumca* (Demotike) beürmeğe başlar —bkz: W.B. Lockwood: «A Panorama of Indo-European Languages», 5.-20. sayfaları; aynı yazar: «Indo-European Philology», 39. ile 40. sayfalar.

KATEGORİLER

Adlandırma, belli bir varolanlar öbeğini oluşturan bütün bireylerde bulunduğu kabul edilen ortak özelliklerin, tek tek varolanlardan soyutlanarak tesbit edilmeleridir. Başka bir anlatışla, adlandırma, tek tek somut varolanlardan, nesnelere kalkılıp tümel soyut bir kavrama ulaşma işlemidir. Kavramın kendisi, değişik özelliklere somut nesnelere yansısını taşımakla birlikte, aslında o belirli nesnelere ortak temelin tesbitine dayanır. Söz konusu ortak temel, bu nesnelere dışında varolamaz.

İşte, özetlenen bu anlayış uyarınca Aristoteles, soyutlama istidadi sâyesinde bütün yapıp etmeleri belirleyen dil vakiasını incelemeye koyulmuştur. Söz konusu incelemeye koyulurken kendisine kılavuzluk eden bellibaşlı sorular, ana hatlarıyla şöylece sıralanabilirler: Herhangi bir nesneyi dile getiren sözlerin, temsil ettikleri nesnelere ayrıldıkları noktalar nelerdir? Bir varolanın yahut nesnenin ne olduğunu söylemek, onun niteliklerini dökümlemek, konumunu tesbit etmek, miktarını belirtmek, öteki varolanlarla ilişkisini dile getirmek ne demektir? Bir önermenin tüketesiye analizi yapılabilir mi? İşte böylesi sorular ile bunlara verilen cevaplar, söylemelerimizin³⁷, belli mantık düzeni uyarınca dizilip anlamca berraklaşmalarını sağlarlar. Şu hâlde, her söylemeyi, daha doğrusu yanlışlığı yahut doğruluğu kanıtlanabilir her ifâdeyi —ki, bunlara 'önerme' diyoruz— Aristoteles'in tesbit etmiş olduğu on dil kategorisinden birine yahut birkaçına göre yargılayabiliriz. Söyleme tarzındaki her ifâdeyse, elbette ancak kavram düzleminde ortaya çıkar. Öyleyse 'kavram', nereden, nasıl oluşur diye sormak, yerinde olur.

'Kavram'a 'kavram-olmayan'ın, yâni 'somut'un, 'som'luğundan 'soyulma'sıyla varılır. Bu yoldan da sürekli hareket hâlindeki, durmadan değişen duyulanabilir varolanlar, ortakmış gibi gözükürken belli birtakım özellikler çerçevesinde derlenip toparlanır, böylece anlaşılır kılırlar. Öyleyse hep hareket eden, durmadan değişen duyulanabilir 'varolanlar', değişmez duyulanlarıüstü 'kavramlar'a

dönüştürebildiğimiz oranda, oluş hâlindeki evrenin duyularımızla nufuz edebildiğimiz kesimlerini açıklanabilir birimlere ayırıştırabiliriz.

Durmadan değişen varolanların kendisine gelince: Bunların nasıl olageldiklerini, nasıl artıp azaldıklarını, yer değiştirip başkalaştıklarını Aristoteles, 'Zaman' kategorisiyle bağlantılı olarak '*Hareket*' kategorisi çerçevesinde incelemiştir. Başlıbaşına '*Zaman*' kategorisiye: Aristoteles, doğrudan doğruya 'önce' ile 'sonra' bağlamında ele almıştır; şöyle ki: «Bir şeyin, bir başkasından önce geldiğini bildirmenin dört yolu vardır. İlkin ve özellikle bu terim, zaman bağlamında anlaşılmalıdır. Buna göre, 'daha eski', 'az eski'deu 'önce'dir. Demekki, 'daha eski' yahut 'daha yaşlı', daha uzun bir zaman kesitine işâret eder...»³⁸

Şu durumda, «Organon»un birinci bölümünü oluşturan «Kategoriler»de Aristoteles, 'Zaman'ı, 'daha eski'den 'daha az eski'ye; başka bir deyişle, 'geçmiş'ten 'şimdi'ye, 'şimdi'den de geleceğ'e doğru tersinmezcesine değişen olaylar bütünü biçiminde anlayıp anlatmıştır. *Tersinmezcesine* diyoruz; çünkü, Aristoteles, bir satır sonra 'önce' hakkında şunları da sözlerine ekliyor: «Varlığım tersinmez bir dizi içerisinde buluyorsa, bir şeyin, bir başkasından 'önce' geldiği söylenir. Bu sebeple de 'bir', 'iki'den 'önce'dir. Nitekim 'iki' varsa, buradan 'bir'in de varolduğu doğrudan doğruya çıkmaktadır. Ama yalnızca 'bir' varsa, buradan 'iki'nin de zorunlulukla çıkacağı beklenmemelidir. Görüldüğü gibi, bu dizi tersine çevirilemez. Öyleyse tersine çevirilemez bir dizi oluşturan iki şeyden biri dayanılan, öbürüsüye dayanandır. 'Dayanılan'a da, şu durumda, 'dayanan'a göre, 'önce'dir, diyeceğiz...»³⁹.

FİZİK

Varolanlar, Aristoteles'e göre, değişik çeşitlere, öbeklere ayrılırlar. Kendi başına varolan, başka bir varolanın bağrında yer almayan bütünlük, somuttur. Böylelikle bütünlükler de, varolanların çeşitlendendirler.

Nicelikler ile niteüklere gelince: Onlar da bütünlüklerdendir. Ancak, onlar, kendi başlarına varolmayip başkalarının varlığını gerekserler, şart koşarlar. İşte, varolanları, ilkin, genellikle, duyularımız aracılığıyla; sonra da onların niceükleri ile nitelikleri ve nihâyet yer aldıkları zaman ile mekân yoluyla algılayabiliriz. Giderek, algıların, düzenlenip anlam kazanmaları, kısacası, *bilgi* durumuna girmeleri, zihnimizin işidir. Karmaşık örgütlenmişlik seviyesine ulaşmış hayvanlar, duyularıyla, algılarıyla çevrelerinde olup bitenleri tanıyabilmelerine karşılık, az önce zikredilen görüşler uyarınca, insan, bilinci sâyesinde hem kendisini hem de dünyayı bilme imkânına kavuşmuş bulunmaktadır. Ne var ki Aristoteles'in, «Fizik»te bildirdiklerine bakılırsa, insan bilincinin, dolayısıyla da bilgisinin hammaddesi, duyu yahut algı verileridir. Bununla birlikte, yine Aristoteles'in indinde duyu organlarımıza konu olan nesnelere algılanabilmeleri, gerçeklikte bulunmayan 'zaman'a bağlıdır. 'Zaman' ise, 'hareket' ve 'değişme' aracılığıyla anlaşılabilir. Nitekim, «madem, zaman, kendikendisini üreten, oluşturan, kendikendisine yol açan hareketin ölçüsüdür; yine madem o, ölçü diye kabul edilmiş bir harekete göre hareketi ölçer...; öyleyse hareket hâlindeki her varolan, zamanın içerisinde. Başka bir anlatıyla, zamanın, gerek hareketi gerekse onun varoluşunu ölçmesi hareketin, zaman içerisinde bulunduğunu göstermeğe yeter kanıttır. Bundan dolayı da hareketi varlığıyla karşılaştırmak suretiyle ölçebiliriz...»³⁰

«...Hareket ettirilen, nicelik taşıması bakımından, düpedüz zaman tarafından ölçülemez. Ölçülebilir olan, onun hareketidir. Şu hâlde hareket ettirilen ve duran herhangi bir şey, zaman içerisinde

yer almaz. Zirâ, zaman, hareketin ve durmuşluğun ölçüsü olduğuna göre, zaman içerisinde bulunmak, zaman tarafından ölçülmek demektir.

...

Genellikle zaman, hareketin doğrudan doğruya, öteki şeylerin de dolaylı ölçüsüyle, zamana göre ölçülen bir şeyin, hem dururken hem de hareket hâlindeyken varolacağı, ortadadır. Öyleyse oluşma ile bozulmaya hükümlü olan, başka bir anlatıyla, genellikle birara varolup sonra olmayan şeyler, zorunlulukla zaman içerisinde. Nitekim gerek tek tek varolanları gerekse bunların varoluşunu ölçen zamanı aşan daha kapsayıcı bir zaman daha vardır. Zamanca kapsanmakla birlikte, varolmayan şeylerden de bahsedebiliyoruz. Homeros konu olduğunda, sözgelışı, vardı; buna karşılık, gelecek hakkında konuşuyorsak, varolacak, diyoruz. Zamanın, şu hâlde, iki yönü bulunur: Bir şey ya vardı, varolmuştur; ya da, varolacak. Buna karşılık, zamanın bu iki yönünden birine girmeyen bir şey, ne varolmuştur ne de varolacak. Böyle bir şey, varolmayandır. Bunun tam tersiyse, çapın⁴⁰ ölçülemezliğinde⁴¹ gördüğümüz gibi, hep varolandır —ki, bu da, elbette, zaman içerisinde yer almaz...

Ân, daha önce de söylendiği üzere, geçmiş ile gelecek arasında geçişi süreklince sağlayan bağıdır. Ama aynı şekilde, birincinin bitimini, ikincininse başlangıcını oluşturan sınırdır. Ân, bir bakıma noktayı andırıyorsa da, aslında ondan çok farklıdır. Bağlayıcılık özelliğiyle matematik çizgilerin temel birimleri olan noktalara benzemekle birlikte, bölümleyiciliğiyle onlardan ayrılır. Ân, bir bakıma zamanı 'bilkuvve'⁴² ayırmakla değişken olurken, birleştirmekle de aynı kalır.

Şu durumda ân, zamanı bilkuve bölen, bir bakıma, iki kısmın bitişlerini göstermekle, birleştiren etkidir. Alınan müracâat merkezine göre bölen ile birleştiren aynı şey olmakla birlikte, ânın bu iki ciheti mahiyetçe aynı değildir...»⁴³

Anlaşılabileceği üzere, 'oluş'u durduran zihnimiz, durdurduğu kesime 'ân' demektir. Öyleyse gerçeklikte 'ân' yoktur. O, sâdece zihnimizin bir 'yakıştırma'sı, bir 'fixion'udur. 'Oluş'un durdurulmasıyla da, onun sürekliliği bozulmuş olur. Nitekim 'salıverildiği'nde, onun bu yeni 'akış'ı 'doğallığı'nı yitirmiş bulunur artık. 'Ân' dediğimiz bu

durma ile yeniden başlama kesimleri arasında, bu yüzden, bir 'sıçrama' başgösterir. İşte söz konusu 'sıçrama' da, 'değişme'den başka bir şey değildir. Elbette farklı derecelenmeleri olmakla birlikte her 'değişme', ortaya bir öncekisinden başka biçimdeki bir 'eğre'nin, 'görünüm'ün çıkmasını sağlar. Buradan da anlaşılacağı üzere, 'değişme', bir gerçek yahut gerçekdışı düzlemde bir 'önceki durum'dan bir 'sonraki durum'a farklı keskinlik derecesindeki 'geçiş' demektir. 'Bir önceki durum'dan bir 'sonraki durum'a 'geçiş' demek olduğuna göre, 'değişme'nin, 'Zaman'ın temel birimi olarak kabul ettiğimiz 'ân'm özelliği olduğunu kavriyoruz. Şu var ki, belirli bir gerçek yahut gerçekdışı düzlemde olageldiğinden, 'değişme'yi 'Mekân'dan da bağımsız göremeyiz. Sonuçta belli bir gerçek yahut gerçekdışı düzlemde bir 'önceki varolma-durumu'nda bir 'sonraki varolma-durumu'na⁴⁴ farklı keskinlik derecesindeki 'geçiş'lerden biri anlamına geldiğine göre, 'değişme'yi ancak varolanların çerçevesinde 'yakalayabiliriz'. Şu hâlde, salt 'Oluş' bağlamında 'değişme'den anlamlı bir şekilde bahis açılmaz. Gerçekten de, 'Oluş'ta 'sâbitleşmiş' yahut 'sâbitleştirilmiş' 'varolan'lar yoktur ki, bunların arasındaki 'geçiş'lerden söz edilebilsin. Yine buradan anlaşılacağı üzere, 'varolan'ların bulunmadığı, mantıkça bulunamayacağı 'salt Oluş evreni'nde 'ân', dolayısıyla 'Zaman' olamaz.

Şimdi tekrar Aristoteles'in «Fizik»ine döndüğümüzde, orada da 'Zaman'ın, 'Değişme'den soyutlanamayacağını göreceğiz. «Değişmenin bulunmadığı yerde, zaman da yoktur. Nitekim düşüncelerimiz⁴⁵ değişmedikçe yahut bunların değiştiklerini farketmediğimiz takdirde, zamanın geçtiğini de anlayamayız... 'Ân'lar değişmese yahut hep aynı kalsa, zaman da olmayacaktı. Değişmeleri duyumlamadıkça, zamanın da farkına varamayız. Değişmeleri duyumlamayan, dolayısıyla zamanın farkına varamayan bir ruhun kendisi de değişmez; o, hep bir ve aynı kalır... İşte böylece zamanın, ne hareket olduğu ne de hareketten bağımsız bulunduğu artık açıkça ortaya çıkmaktadır.

... Gerçekten de hareketi algılamak suretiyle zamanın da farkına varabiliyoruz. Nitekim karanlıkta kaldığımızda ve bedenimizin aktardığı duyularla karşılaşmadığımızda dahî, ruhumuzda⁴⁶ olagelen bir hareket bize zamanın geçtiğini düşündürür. Aynı şey bunun

tersi için de geçerlidir: Bizde zamanın geçtiği duygusu uyandığında, bir hareketin olageldiğini sanırız»⁴⁷.

Bize zamanı işte böyle açıkladıktan, teşrih ettikten sonra, Aristoteles, zaman ile onun temel birimi 'ân' arasındaki bağlantıyı şöyle serimlemiştir: Zaman ile Ân⁴⁸, birbirlerini şart koşarlar. Biri var olmadığında, ötekisi de olamaz. «Nasıl hareket eden ile hareket, kopmazcasına birlikte düşünülürlerse; aynı şekilde, hareket edenin sayısı ile hareketin sayısı da ayırlamazcasına birarada bulunurlar. İşte, zaman, devinmenin sayısını andırmasına karşılık, devinenin⁴⁹ sayısını hatırlatan ân, sayının birimi gibidir...

Ân, şu hâlde, zamanı bir yandan sürekli kılarken, öte yandan da bölümler. Çünkü, devinme ile devinenin çakışması, zaman ile ân arasında da vardır. Nitekim, devinme yahut hareket de, devinen yahut hareket eden aracılığıyla bir ve bütün kılınır...»⁵⁰

Devinenin yahut hareket edenin durmasıyla devinme yahut hareket de kesilir. Aynı şekilde, 'ân'ı 'idrâk' eden 'özne'ye göre, 'zaman', 'önce' ile 'sonra'ya bölünür. Bunlar arasında 'köprü' görevini gören, son derece devingen 'yaşanıp idrâk edilen ân' demek olan 'şimdi' vardır. Bu noktada akla takılabilecek soru şudur: 'Idrâk eden özne', başka bir sözle, 'İnsan', bulunmasaydı, 'Zaman' yine olacak mıydı? Başka bir ifadeyle, 'Zaman'ın, 'İnsan'ın dışında bir 'gerçekliği' varmıdır? Bu soru'nun cevabını alabilmek için Aristoteles, ilk elde 'zaman' ile 'zihin' arasında ne çeşit bağların bulunduğunu anlamak gerektiği kanâatindedir. Neye dayanarak 'zaman'ın, yerde, gökte, denizde, kısacası, her yerde bulunduğunu düşünebiliyoruz? «Hareketin bir türü, bir hâli hareketin sayısıdır. Ayrıca, bütün varolanların hareketli olmasından dolayı mı zamanı her yerde varsayıyoruz? Zaman ile hareket, gerçekten de kuvve ile fiil bakımından, bir bütündürler...»

«Ancak asıl sorulması gereken, ruh bulunmasaydı, zaman varolabilirmiydi. Esasında, sayan bulunmasaydı, sayılanın, dolayısıyla da sayının ortaya çıkamayacağı âşikârdır. Zirâ sayılmış olanlar ile sayılabilecekler, sayıyı oluştururlar. Ruhtan ve ruhtaki düşünebilirlikten⁵¹ gayrı, doğası gereği sayabilen bir varlık yoksa, ortaya şu sonuç çıkar: Ruhun bulunmayışı, zamanı da imkânsız kılar. Geriye olsa olsa zamanı kendisine yüklediğimiz şey, yâni hareket kalır.

Hareket edenler, ruhtan bağımsız olmakla birlikte, harekete önce ile sonra yüklemelerini atfetmekle ruh, sayılabilirlik olarak zamanı kurar»⁵².

Burada görüldüğü gibi, Aristoteles, yaşadığı çağdan çok sonraları ortaya çıkacak 'maneviyat —maddiyat' yahut 'idealizm— maddecilik' çeşidinden bir varlık (ontolojik) ikiliğinin tuzağına düşmemiştir. Ancak, yine kendisinden uzun süre sonra yaşamış olan ve kendi dehasını hatırlatan Immanuel *Kant* gibi, onun da, evreni, çok kabaca söylendikte, 'varolan'lar (ontik) ile 'bilinen'ler (epistemik) âlemleri olmak üzere ikiye ayırmış olduğu görülüyor. Buna göre, 'algım'a konu olmamış yahut olmayan 'varolan'ları inkâr etmemekle birlikte, bunlara dair bir 'bilgi üretmem'. Zirâ, 'dışındakiler' hakkında ancak 'ben', varoldukça, kanıtlanabilir, anlamlı söylemelerde 'bulunabilirim'. 'Ben'in bulunmadığı bir ortamda 'ben-olmayan'lar konusunda 'ben', olsa olsa inançlarını dile getirebilir. Ancak Aristoteles gibi, güçlü bir 'gerçeklik duyusu'na sâhip biri, 'ben'in bulunmadığı bir ortamda dahî varolanların bulunabileceği kanâatım taşır. Bununla birlikte, 'ben'in bulunmadığı bir ortamda varolanları 'ben' algılayamaz. 'Bilgi'nin de üretilebilmesi için ilk ve en temel şart, 'algılayabilmek'tir. Bu, yok ise, 'bilgi' de üretilemez. İşte, 'hareket eden'leri algılayacak bir 'ben' var olmazsa, Aristoteles'in, 'hareket'in idrâk edilme biçimi olarak kavradığı 'Zaman'm da meydana çıkmayacağı apaçık ortadadır. 'Zaman' yok ise, ona geri götürerek işlemleyip biçimlediğimiz algılar, dolayısıyla da üretebileceğimiz bilgiler olmayacak. Sonuç olarak, Aristoteles'e göre, süreklilik gösteren ve 'önce' ile 'sonra' hattında hareket sayısı demek olan 'Zaman'⁵³, 'bilme' edimimizin en önemli dayanaklarından.

M E T A F İ Z İ K

Aristoteles, «Physika»sında iş görmüş olduğu kavramları, «Analytikon Proterou»ımda, «Analytikon Hysteron»u ile «Topikôn»unda geliştirmiş bulunduğu çıkarım düzeni çerçevesinde «Meta ta Physika»sında işleyerek varlık öğretisinin (ontolojisinin) 'çatı'sını örmüştür. Bu bakımdan, «Meta ta Physika»da öne sürdükleri, «Physika»da bildirdiklerinin birçoğundan özce pek uzak düşmüyorlar. Böylelikle, «Metafizik»te («Meta ta Physika»da) 'değişme' ile 'zaman'a ilişkin ileri sürülen savlar, «Fizik»dekilerin («Physika»dakilerin), sâdece devamı olarak da görülebilirler. Nitekim, «... zamanca⁵⁴ önce olmak, şu ândan uzakta bulunmak demektir. Sözgelisi, Truva savaşı, Med savaşlarından öncedir. Birinci, ikinciye oranla şu ândan, şimdiden daha uzaktır da ondan. Aynı şeyi geleceğin doğrultusunda da görürüz: İki olagelecek olaydan şu âna, şimdiye daha yakın olan önce, ötekisiyse sonradır. Yine sözgelisi Nemea oyunları, Pythias'lardan öncedir; çünkü, şu âna daha yakındırlar. Görüldüğü gibi, şu ân, hareket ilkesi, kalkış noktasıdır⁵⁵...»⁵⁶

'Hareket'e gelince: Onda da İlk Kıvılcıktan'a⁵⁷ daha yakın olan 'önce'dir. İşte, «...olageliş sıralanışında sonra gelen biçim ile cevherin düzenlenişinde önce gelir. Sözgelisi adam⁵⁸, çocuktan, insan⁵⁹ ise, dölden öncedir; zirâ, birincinin biçimi olmasına karşılık, ikincinin henüz yoktur...»⁶⁰

Önce gelen, yalnızca İlk Kıvılcıktıcıya daha yakın bulunduğundan öyle değildir. Önce gelen, aynı zamanda varolanın biçimi ile yapı-sım da imkân olarak taşır. Öyleyse varolanın nedeni ile ilkesinin yanı sıra, ulaşacağı gâyenin de saklı durduğu merci, cevheridir. Şu durumda cevher, biçim ve yön veren güc olarak 'varolan'dan öncedir. Anlaşılacağı üzere, her belirli 'varolan'm, kendi biçimini ve gâyesini tâyin edebilme 'güc'ü —'imkân'ı, 'cevher'i— vardır. İşte bu gücün gerçekleşmesi, 'değişme'dir. Ancak, her 'gerçekleşme', yeni bir gerçekleşme'nin de 'güc'üdür. Bir canlıda 'gerçekleşmeler zinciri'nin en ol-

gun 'halka'sı, canlının, kendi benzerinin meydana gelmesini sağlayabildiği dönemdir.

Toparlarsak :

- 1) 'Güç-olmak'tan 'gerçekleşmişlik'e, 'kuvve'den 'fiil'e her 'geçiş', varolanın yapısı ile biçiminde bir 'değişme'dir.
- 2) Her 'gerçekleşmişlik', başka bir deyişle, her 'fiil', yol açabileceği, vucut verebileceği 'gerçekleşmişlik'in, 'fiil'in 'kuvve'sidir, 'imkân'ıdır; bir anlamda, 'cevher'idir.
- 3) İşte, 'cevher', bir 'varolan'ın 'gerçekleşmeler'i boyunca sergileyebilip sergileyemediği bütün 'görünümler'⁶¹ taşıyan⁶², besleyen 'kaynak'tur⁶³.
- 4) 'Cevher', 'varolan'ın 'kuvve'si, 'imkân'ıdır; 'varolan' ise, 'cevher'in 'gerçekleşen-hâller'idir.
- 5) 'Cevher'den yayımlanan 'kuvve'ler, 'gerçekleşmişlik'lere dönüşür.

Her 'gerçekleşmişlik'ten yeni bir 'gerçekleşmişlik' doğar. Şu hâlde 'gerçekleşmişlikler' arasında 'öncelik - sonrak' ilintisi bulunur. 'Önceki gerçekleşmişlik', 'sonraki'sinin 'kuvve'si; 'sonraki'si, 'önceki'sinin 'gerçekleşmiş'i, kendisinin ardından geleninse, 'kuvve'sidir.

İşte, bütün 'olup bitenler'in bağlı bulunduğu 'öncelik - sonrak' ilintisi', 'Zaman' adıyla anılmaktadır. «...Zamanın gidişinde her fiil bir başkasını önceler,» diyen Aristoteles, sözlerini şöyle sürdürüyor: «Bu sıralanmış, ezeli - ebedîlik Kınıldatıcıya dek geri götürülebilir. Bunun yanında, fiilin, cevher açısından bakıldıkta, daha da esaslı bir önceliği vardır. Ebedî varlıklar, gerçekten de, cevher bakımından, bozulabilir olanlardan öncedir. Zirâ ebedî olan hiçbir varlık, hiçbir zaman kuvve hâlinde bulunamaz...»⁶⁴

Madem 'kuvve'den 'fiil'e çeşitli derecedeki 'geçiş'ler, farklı şiddetteki 'değişme'leri ifâde ediyorlar, bunlarıysa biz, 'Zaman' çerçevesinde idrâk ediyoruz; öyleyse, yine Aristoteles'in de belirttiği üzere, 'ezeli - ebedî' olanlar, 'kuvve'si bulunmayan, böylelikle 'değişme'ye uğramayan, dolayısıyla da 'Zaman'a tâbî olmayan 'varlık'lar-

dır. Nitekim, «... bozulmaz cinsten olan her şey, fiil hâlinindedir. Hiçbir zorunlu varlık, kuvve hâlinde bulunmaz. İmdi zorunlu olanlar, ilk varlıklardır»⁶⁵. Çünkü bunlar olmasaydı, hiçbir şey bulunmayacaktı. Aynı şekilde, ebedî hareketin, varsa böyle bir şey, kuvvesi yoktur. Bir ebedi hareket eden varsa, o, bir kuvve tarafından harekete geçirilmiş olamaz. Tersini düşünecek olursak, o durumda, konu aldığımız varlığın, bir hareketten bir başkasına geçtiğini, yâni durup hareket ettiğini kabul etmemiz gerekir... İşte bu sebepten ötürü, güneş, yıldızlar ve tekmiil gök cisimleri sürekllice faaliyet hâlinde olup fizikçilerin⁶⁶ sandıklarının tersine, bunların bir gün duracaklarını düşünmek safdilliktir. Onların faaliyeti hiç kesintiye uğramaz. Karşıtlıkların gücünden doğan hareket, onlar için olmayıp bozulabilir varolanlara⁶⁷ mahsustur... Birbirlerine sürekllice dönüştüklerinden, ebedî hareket özelliğini gösteren toprak ile ateş türünden durmadan değişmeye tâbî varolanlar, bozulmayan varlıkları taklid ederler...»⁶⁸

Görüldüğü gibi, 'kuvve'den 'fiil'e geçmeyen 'ilk varlıklar', 'değişme'ye uğramadıklarından, 'zamanötesi'dirler. 'Değişme'ye hükümlü olanların 'kuvve'sini oluşturan 'fiil'i gösterir, böylece 'zamanlı' varolanların 'zamanötesi' 'imkân'ıdır, öyleki 'cevher'idirler. Her belirli bir 'cevher', yapısını, biçimi ile hareket tarzlarını, kısacası varolma şartlarını belirlediği bir fiil hâlinde bir başkasına geçip duran 'varolan'm tersine, 'değişme'nin ve 'zaman'm ötesindedir. Zâten, *Herakleitos*'tan beri 'zaman' ile 'mekân' çerçevesinde hareket hâlindeki 'değişme'ye hükümlü 'varolan'ların, ancak 'zaman' ile 'mekân'ı aşkın değişmek zorunda kalmayan ilkeler yahut ilke sâyesinde anlaşılabilirlecekleri düşüncesi işlenmektedir. Özetle 'cevher'i dile getiren bu düşüncüyü de, ona saran büyüü, *mistik* havadan çekip çıkararak çerçevesi belli, tıkız bir *metafizik* 'problematik'i şeklinde felsefe-bilim tarihinde ilk defa Aristoteles ele almıştır.

Bir varolanın temel birimi olan 'birey' seviyesinde 'vargördüğümüz' 'zamanlaşımı'na yavaş uğrayandan olabilir ve düşünülebilir tüm varolanların taşıyıcısı durumundaki 'Varlık' düzleminde 'varsayıp' 'zamanötesi' —'En temel', 'En son, 'Öz', nihâyet 'Mutlak— diye de kabul ettiğimize varıncaya dek çeşitli 'cevherleşme' dereceleri yahut katları bulunur. 'Cevher' ise, 'Bir'dir, yâni Tanrı'dır. Çünkü, olabilir ve düşünülebilir tüm nitelikler ile yüklemeler, ilk elde, Ondadır, Ona içkindirler⁶⁹. O, bütün karşıtlıkları ken-

disinde taşımakla birlikte, kendisine karşı yoktur. Zirâ kendisinden gayrı bir Ebedî ve Mutlak Cevher bulunmaz. Kendi cevherleriyle birlikte bütün algılanabilir, duyulanabilir ve nihâyet düşünülebilir varolanlar, ilk hareketi Ondan almış olup Onun belirlemiş bulunduğu çerçevede kımıldarlar. Her cevher, kendisinden daha tümel olan birine yüklenenebilir. Kendisinden daha tümeli bulunmayan ise, başka birine yüklenemez. Tüm *varolanların*, şu hâlde, *taşıyıcısı Varlık* tir; *Varlığın* kaynağıysa, *Tanrıdır*. Ebedî ve Mutlak Cevher olarak tüm hareketleri boşandırıp düzenleyen Tanrı'nın kendisi harekete geçirilmiş değil, dolayısıyla da ayarlamış olduğu *Zamanın* tamamıyla ötesindedir⁷⁰. Nitekim, «...Tanrı, ebedî ve mükemmel olan Canlıdır»⁷¹ diyen Aristoteles'in indinde «...kesintisiz ve sonsuz süre ile yaşama Tanrı'ya aittir; Tanrı, işte budur»⁷².

S O N U Ç

Bütün hareket edip bozulabilir, sonuçta 'Zaman'ın 'değiştirici' etkilerine açık olanlara da; hareket etmekle birlikte, Aristoteles'e göre, 'Zaman'ın 'değiştirici gücü'nden etkilenmeyen gök cisimlerine de, ilk hareketi veren 'Ebedî ve Mutlak Cevher' durumundaki Tanrı, şu hâlde, evrende olup biten her şeyin anlaşılabilir yargılanabilmesinde başvurulabilen en sağlam mürâcaat merciidir. Evrende her olup biten, ister değiştirici, dolayısıyla da yapıcı ile bozucu etkilerine açık bulunsun, ister bulunmasın, 'Zaman'a bağlıdır. 'Zamanlı'⁷³ olmasına rağmen, hiçbir olay, gelişigüzel ortaya çıkmaz. Zirâ esasta her fiil, vaktiyle bağrında yer almış olduğu 'İlk ve Mutlak Fiil'e göre işleyen düzene uygundur. Nitekim 'İlk Kımıldatıcı', gerekli 'asli'⁷⁴ ayarı yapmıştır: «Tanrı ve doğa, bir şeyi boşuna meydana getirmez.»⁷⁵

Her fiil, 'gerçekleşen-güç'⁷⁶ olarak 'İlk Kımıldatıcı'nın bağrından çıkmış olmakla birlikte, Onun 'düzen'iyile çerçeveselmiştir. İşte Aristoteles, bunu «Eudemos⁷⁷ Ahlâkı»nda «Tanrı, evrenin her yerinde bulunduğu ve her şeyi harekete geçirdiğine göre, Onun, içimizde de olması ve bize hareket vermesi, apaçık anlaşılır»⁷⁸ diyerek belirtmiştir.

Bir fiil, evren düzenini belirleyen şartlar ile kurallara aykırı düşen bir mecraya girerse, o durumda elbette, 'olağan'm⁷⁹ dışına çıkar. 'Olağandışı' bir 'fiil'in ise, 'nihâî gâye'sine, yâni 'enteleheia'sına ulaşması, dolayısıyla da yeni 'fiil'in 'neden'i, Aristoteles'in ifâdesiyle, 'kuvve'si olması söz konusu değildir.

Peki, 'olağandışı', 'sakat' 'fiil' bir insanın ise, o durumda 'olağandışılık',⁸⁰ 'günah' boyutuna erişir mi? Madem Tanrı, bütün öteki varolanları düzenlemiş olduğu üzere, biz insanları da, 'düzen'e⁸¹ tâbî

kılıp bize hareket vermiştir; öyleyse, bu 'düzen'e uygun hareket etmezsek, Aristoteles'in görüşünce, Tanrı'nın isteğine aykırı davranmış olmazmıyız ?

Bu 'canalıcı' soru'nun cevabını Aristoteles'in bize açık yahut örtük bir biçimde verip vermediğini şu durumda bilmediğimiz gibi, bahsin kendisi de, çalışmamıza koymuş olduğumuz konu çerçevesini büyük ölçüde aşmaktadır. Bundan ötürü, bahsi geçen soruyu yeni bir araştırmayı gütmek üzere ortaya sürüp burada bırakıyoruz.

A T I F L A R v e E K L E R

- 1 Epistémologie.
- 2 *Zöon*; vivant; Lebendig, Lebewesen.
- 3 *Praksis*; procès; Verfahren, Verlauf.
- 4 *Homoria, parohkësis*; environnement; Umgebung.

Çevre, hücre seviyesinden itibâren bir canlının büyümesi ile gelişmesini belirleyen yahut etkileyen etkenlerin, kuvvetlerin yahut şartların kimisini kapsayan mekândır.

«Canlı ile çevresi», Hans Jonas'a göre, «bir sistem oluşturlar... Canlılığın en belirgin özelliği, belli bir durumu meydana getiren söz konusu iki etken arasındaki dengeyi temsil eden herhangi verilmiş bir türde gördüğümüz davranışların özgüllüğü ile ondaki nisbî istikrardır...» —Hans Jonas: «The Phenomenon of Life», 46. sayfa.

Çevre (environnement; Umgebung), çoğu kere, *ortama* (muhit; milieu; Umwelt) karıştırılır. İçlemce (implication) birbirine pek yakın olan bu iki kavram arasında bize kalırsa, yine de fark vardır. 'Çevre'den daha ziyâde canlıyı çevreleyen kendi türdeşleri, topluluk (population) mensupları, nihâyet canımın içerisinde bulunduğu *dirimsel* (biotique) şartlar anlaşılmalıdır. *Ortama* gelince: Burada akla, canlının, diriliğini borçlu bulunduğu dirim (bios), iklim, coğrafya ve fizik-kimya şartlarının tamamı geliyor. Canlılar, özellikle örgütlenmişlik seviyesi yüksek olanlar, çevrelerine tamamıyla bağımlı olmamakla birlikte, ortamlarına 'mahkum'durlar. İnsan ise, canlılar evreninde elbette bir istisnadır.

- 5 *Ergon*; fonction; Verrichtung, Betrieb: GÖREV.

Fonctionnel: GÖREV-GÖRÜR.

- 6 Dynamique.

- 7 *Pragma*; objet; Gegenstand: NESNE.

Afaki; pragmatikös; objectif; gegenständlich, sächlich : NESNEL

8 Statique.

9 Fait; Ereignis.

Belli bir zaman ile mekânda bir *tikel* (cüzî; idios; particulier; besonderer) olup bitene vaka denir. Şu durumda 'bir-kerelik' ve 'bir-yerde' olma özelliğini yaşıyan her bir 'vaka'nın eşi yoktur. Bir 'vaka'yı ancak, ondan önce olagelmiş benzerini yahut benzerlerini hatırlamak suretiyle 'anlarız', giderek 'anlamlandırırız'.

Tarihçinin de, şu hâlde, kendisine temel aldığı tarihf gerçeklik, 'vaka'dan başka bir şey değildir. Her belirli tarih, madem bir defaya mahsus 'vaka' dediğimiz unsurlardan kuruludur, öyleyse, 'tarih, tekerrürden ibârettir' itikadı da bâtil sayılmalıdır.

Olay (hâdisè; *sybama*; événement; Ereignis) ise, zamanı ile mekâmı tasrih edilmemiş bir olup bitendir. Böyle 'olup biten'lerin (Geschehnis) özellikleri açığa çıkarılmadığından, bunların 'bir-kerelik'i de belli değildir. Bundan ötürü, aynı diye nitelediğimiz olaylar, bir 'olaylar öbeği'ni oluştururlar. Demekki olay, olup biten gerçeklik tabanından, vakaya oranla, daha uzak, daha kapsayıcı, daha geneldir. Nitekim aynı biçimde olagelen, aşağı yukarı aynı özellikleri taşıyan belli birtakım olaylara sözgelisi polisiye olayları diyoruz. Ama bunlardan biri belirli bir yerde ve zamanda belli bir tarzda olageldiğinde, söz konusu olan, artık olay olmayıp bir polisiye vakasıdır.

Şeye (*khrema*; chose; Ding) gelince: Devingen bir gerçeklik olan 'vaka'nın tersine, 'şey' durağandır. Onun, mekânda birarada duran *sabit* (fixe) özelliklerden vucut bulduğunu düşünürüz. Elma, sözgelisi, bir 'şey'; elmanın düşmesiye, bir 'vaka'dır. Şu hâlde dünyayı algılayışımızda 'şey', bakışımızın *durağan*; 'vaka' ise, *devingen* açısını oluşturur —bkz: André Lalande: «Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie», 338. sayfa.

Anlamağı olabilir kılmak üzere, nasıl 'oluş'u dizilere bölüp her dizi bölmesini dondurur, 'varlıklaştırır'sak; aynı şekilde, 'sürec'i de, onun gözümüze çarpan —*vaka* yahut *fenomen* dediğimiz kesimlerini durdurarak 'akış'ın içerisinden çekip çıkarmak suretiyle 'şeyleştirir'iz.

10 Hayyiz; *ektasis*; étendue; Ausdehnung.

Bir çizgi, bir sınırlanmış yüzey yahut hacim, uzamı oluşturur. Başka bir anlatıyla, uzam, belirli bir cismin işgâl ettiği sınırlı, ölçülebilir mekândır.

Kapsam (imtidâd; epidosis, ektasis; extension; Ausbreitung) ise, cisimlerin, mekânda belli bir yer kaplama özelliğine denir.

Kaplam (şumul; peribolē; extension; Umfang) da, bir düşünme işleminin (opération) yahut bir bilgi unsurunun kuşatabildiği gerçek yahut düşüncel, somut yahut soyut nesnelere yahut konular kümesidir. Buna göre kavramın kaplamı, onun, işâret ettiği nesnelere kümesidir. Bir önermenin ise, doğrulandığı hâllerin (cas), böylelikle de onaylanmış belli birtakım varsayımların meydana getirdiği kümedir —bkz: André Lalende A.g.e., 304., 328. ile 329. sayfalar.

11 *Pereutikon, phora*; locomotion; Fortbewegung.

Canlının, yer değiştirmesi sonucu çevresi yahut yaşama alanıyla olan ilişkilerinin değişmesi, *devinme* yahut *devinimdir* —bkz: Mithat Enç: «Ruhbilim Terimleri Sözlüğü», 54. sayfa, satır: 539.

12 *Kinesis*; mouvement; Bewegung.

Hareket, bir varolanın, mekânda zamana göre kesintisiz şekilde belirli bir mesafeyi katetmesidir. *Süre* dikkate alınmaksızın mekânda bir konumdan (position) bir başkasına gerçekleştirilen geçişe, 'yer değiştirme' denir (tebdil-i mekân; *poreia*; déplacement; Ortsveränderung) —bkz: André Lalende: A.g.e., 658. sayfa.

13 Muharrik; *thymos, kinumenon*; mobile; Triebfeder.

Dürtü, beden yahut ruh dengelerinin yahut da çevre şartlarının değişmesine canının gösterdiği tepkileri boşandıran ondaki işleyişlerin tümüdür.

Motordan (hareki, müteharrik; *kinoun, kinētos*; moteur; Beweger, bewegend) farkı, gelen etkilere bedenın kendiüğünden karşılık vermeyip duygulardan, heyecanlar ile alışkanlıklardan kaynaklanan tepki göstermesi özelliğinde yatar.

Motor tepkilere yol açan da, bedeni, yaşaması için belli maddî gâyelere doğru harekete geçiren *itki* (ilea; *hormē*; impulsion; Trieb) dediğimiz güçtür (puissance).

Duygulara, heyecanlar ile alışkanlıklara dayalı tepkilere dürtü denmesine karşılık, —burada artık öteki canlılar değil de, yalnızca söz konusu olan— insan, karar vererek hâl ve hareketlerini düzenlemesini *güdü* (sâik; *to kineisthai*; motif; Beweggrund) denilmektedir. Akıl sebebi olarak da nitelendirilen *güdü* kavramı, şu durumda, in-

sanın, hâl hareketlerini, kendisinin dışında yer alanlara karşı tavırlarını kendi akıl ile isteme gücüyle güdüşünü dile getirmektedir.

14 Méchanisme.

15 Tekevvün; *genesis*; devenir, génération; Werden.

16 Mevcudiyet, zât (öz); *ousia*; être (varolma), substance (cevher), essence (öz); Sein, Wesen.

17 Tebdil; *metabolē*; changement; Wechsel.

18 *Khronos*; temps; Zeit.

19 André Lalande: A.g.e., 224. sayfa.

20 *Mē on*.

21 *Alēthinōn*.

22 *Alistikon*.

23 *Logos*; raison; Vernunft.

24 Karşılaştığımız herhangi bir şeyin benliğimizde bıraktığı ilk belirsiz ize *algı* (*aisthēsis*; perception; Wahrnehmung) diyoruz. Sözgelişi, karanlıkta karşılaştığımız yahut çarptığımız bir varolanın, o ânda bizde bıraktığı, henüz anlamlandırıp kavramlaştırmadığımız, yâni üstünde düşünmeğe daha fırsat ve vakit bulamadığımız bir ham duyu verisidir. İşte bu duyu verisini zihnimizdeki hâlihazır bilgiler yoluyla yargılayıp anlamlandırmamız bizi *idrâke* (aperception) götürür. Yine örneğimize dönersek: Karanlıkta karşılaştığımız yahut çarptığımız varolanı, bir ânlık bocalamadan, giderek, bilemenin yarattığı türküntüden sonra, bizde bıraktığı duyu verisi uyarınca, «kattır», «suya basmışım», «fare mi?», «kafamı bir cisme vurdum!» çeşidinden 'uçucu' yargılar, 'idrâk'ımızın eşiğidir. 'Yargılar'ımız üstünde durup düşündükçe, 'idrâk'ımızda derinleşiriz; böylece o da, 'uçucu' olmaktan çıkıp 'sağın' ve 'oturmuş' bir hâl alır.

25 *Rheuma*.

26 *Metabolē*.

27 Seinsbestimmtheit.

28 Soseinsbestimmtheit.

29 *Thesis*; situation; Zustand.

30 Vaziyet; position; Lage.

31 Hususiyet; *idion*; propriété, caractéristique; Eigenschaft.

- 32 *Heksis, physis*; nature; Beschaffenheit.
- 33 *Emmenēteon*; constant; Beharrende.
- 34 *Dynamis*; puissance; Kraft.
- 35 *Energeia*; acte; Tat.
- 36 Felsefe-bilimin söz konusu sahasına 'biyoloji felsefesi' diyoruz.
- 37 *Rhēma*; discours; Rede.
- 38 «Kategoriler», XII/14a (25, 30, 35).
- 39 «Fizik», IV/12 221b (7).
- 40 Aristoteles: *Diametros*. Ross'a göre, 'diagonal'; Cartéron'a göre, 'diamètre'; Prantl'a göre, 'Durchmesser'.
- 41 *Asymmetros*; incommensurabilité.
- 42 *Kata dynamin*; en puissance.
- 43 «Fizik», IV/12 221b (17-30), 222a (5, 10, 15, 20).
- 44 Daseinszustand.
- 45 Aristoteles'te *dianoia*:
Ross'a göre, 'mind'; Cartéron'a göre, 'pensée';
Prantl'a göre, 'Denktätigkeit'.
- 46 Aristoteles'te *psykhē*:
Ross'a göre, 'mind'; Carteron'a göre, 'âme';
Prantl'a göre, 'Seele'.
- 47 «Fizik», IV/11 218b (25-30), 219a (5).
- 48 Aristotelesin «*nyn*» dediğini Ross, «now»; Cartéron, «instant»; Prantl ise, «Jetzt» diye çevirmişlerdir.

Nyn'ü 'şimdi' yerine 'ân' kelimesiyle Türkçeye aktarmağı tercih ettik. Çünkü Aristoteles'in, buraya dek gördüğümüz metinlerinden de anlaşıldığı üzere, 'ân', 'Zaman'ın, 'önce' ile 'sonra' diye ikiye ayrıldığı kesişme noktasıdır. 'Ân', şu hâlde, 'Zaman'ın belirlenmemiş, öznel-olmayan temel birimidir. 'Zaman', öyleyse, bir 'ânlar zinciri'dir. Her 'özne'nin, yâni her 'ben'in yaşadığı her bir 'ân' ise, bir 'şimdi'dir. Demekki 'şimdi', belirli ve öznel bir 'ân'dır. İmdi, 'ben'in bulunduğu 'şimdi'ye göre, belirli yahut belirsiz 'önceki ân'lar 'geçmiş'i, 'sonraki ân'lar ise, 'geleceğ'i oluştururlar.

49 Yukarıya aktarılmış parçada Aristoteles, «*he kinēsis*» yerine «*he phora*» kelimesini kullanmıştır. Bunu da Ross, «*locomotion*»; Cartéron, «*transport*»; Prantl ise, «*Bewegung*» diye çevirmişlerdir.

Aristoteles, 'Zaman'ı niye 'hareket ediyor' değil de, 'deviniyor' fiiliyle belirtmek ihtiyacını duymuştur? 'Zaman'ın 'akış'ını, mekanistik nedensellik anlamında, bir dış etkenin sağlamadığını düşünmüğü olabilir de ondan.

50 «Fizik», IV/12 220a (5-10).

51 Aristoteles'te «*psychēs nus*»:

Ross'a göre, «*soul reason*»; Cartéron'a göre, «*dans l'âme, l'intelligence*»; Prantl'a göre, «*von der Seele die Denkkraft*».

52 «Fizik», IV/14 223a (20-25).

53 Bzk: «Fizik», IV/11 220 (25).

54 *Ta de kata khronon.*

55 *Hōs arkhē kai prōtō khresemōnōn*

56 «Metafizik», Δ, XI, 1018b (15).

57 *To prōton kinēsan; el-muharrrik el-evvel; Primum Mobile; Le Premier Moteur ; der Urbeweger.*

58 *Anēr.*

59 *Anthrōpos.*

60 «Metafizik», Θ, VIII, 1050a (5).

61 *Phainomenon.*

62 *To hypokeimenon.*

63 *Hē arkhē.*

64 «Metafizik», Θ, VIII, 1050b (5).

65 Bir kıyasta küçük terimin yardımıyla çıkarımlanan vargı şudur: İlk varlıkların kuvve hâli bulunmaz; öyleyse, fiil kuvveden öncedir.

66 «*Ohī peri physeōs*»tan Aristoteles'in kastedtiği, Empedokles olmalı —bkz: «Göğ Dair», II, 1, 284a (24).

68 «Metafizik», Θ, 8, 1050b (5, 20, 25).

67 Bir varolan, özünü yitirirse, mutlak; yerini değiştirirse, yerel; miktarında bir değişikliğe uğrarsa, nicel anlamda bozulabilir cinstendir.

- 68 «Metafizik», Θ, 8, 1050b (5, 20, 25).
 69 Bkz: «Metafizik», E, 3, 1029a (15).
 70 Krz: «Metafizik» K, 7, 1073a (5).
 71 *Zōon aidion ariston*.
 72 «Metafizik», Λ, 7, 1072b (29).
 73 *Teōs*; temporaire; zeitweilig.
 74 *Arkhē, proteros*; arché, primaire; ur-
 75 Aristoteles: «Göğë Dair», 1, 4, 271a (33).
 76 *Energeia*.

77 Aristoteles'in ahlâka dair eserlerinden birinin, «Eudemos Ahlâkı» («Ethika Eudemeia», 7 kitabı ve 79 bölümü kapsar) başlığım taşıması onun, M.Ö. IV. yüzyılda yaşamış ve *Teofrastos*'la birlikte Aristoteles'in en parlak öğrencilerinden biri olan *Eudemos* tarafından derlenmiş bulunmasından ileri geüyor olabilir — bkz: Paul Kroh: «Lexikon der Antiken Autoren», 89. ile 206. sayfalar.

- 78 Bkz: Thomas Kiernan: «Aristotle Dictionary», 277. sayfa.
 79 Normalité, «kurallık»: Normativité.
 80 *Anōmalia*; anomalie.
 81 *Taksis, kosmos*; ordre; Ordnung.

KAVRAMLAR DİZİNİ

Burada, çalışmada geçen bellibaşlı kavramların dökümü sunulmaktadır. Kavramların karşısındaki rakkamlar, dipnot rakkamını göstermektedir. Dipnot yoksa, kavramın geçtiği sayfa sayısı belirtilmektedir.

Akl (23)	Eskiçağ Ege Medeniyeti (96. sayfa)
Alıyürütme (22)	Etki (13)
Akış (25)	Fil (35)
Algı (24)	Gelecek (48)
Ân (48)	Geçmiş (48)
Asli (74)	Gerçekleşen-güç (76)
	Görev-görür (5)
Ben (48)	Güdü (13)
Bilim teorisi (1)	
Bilkuvve (42)	Hâl (10)
	Hareket (12)
Canlı (2)	İçlem (4)
Cevher (16)	İdrâk (24)
	İkilik (106. sayfa)
Çap (40)	İlk Kımtıdatici (107. sayfa)
Çevre (3)	İşlem (10)
	İşleyiş (14)
Değişme (17)	İtki (13)
Değişmez (33)	
Devingen (6)	Kaplama (10)
Devinme, devinim (11)	Kapsam (10)
Dirimsel (4)	Konum (30)
Durağan (8)	Kuvve (34)
Durum (29)	
Dürtü (13)	Mekân (10)
Düşünce (45)	Mekanistik nedensellik (118. sayfa)
Düşüne bilirlilik (51)	Mizaç (32)
Düzen (61)	Motor (13)

Nesne (7)
Nicelik (102. sayfa)
Nitelik (102. sayfa)

Olağan (79)
Olağandışılık (80)
Olay (9)
Olus (15)
Ortam (3)

Ölçülemezlik (41)
Önce (48)
Öyleoluş (28)
Öz (16)
Özellik (31)
Özne (48)
Öznel (48)
Öznel-olmayan (48)

Ruh (46)

Sonra (48)
Söyleme (37)
Süre (12)
Süreç (95. sayfa)

Şey (9)
Şimdi (48)

Tepki 13)
Tersinmezlik (101. sayfa)
Tikel (9)
Topluluk (4)
Tümel (96. sayfa)

Uzam (10)

Vaka (9)
Varlık (16)
Varolan (96. sayfa)
Varolma-durumu (44)
Varoluş (27)

Yer değiştirme (12)

Zaman (18)
Zamanaşımı (109. sayfa)
Zamanlı (73)
Zamanötesi (109. sayfa)

KAYNAKLAR

ARISTOTELES : «KATEGORİLER», «The Works of Aristotle»: I. cilt, I. kısım, «Categoriae» ile «De Interpretatione», Sir W.D. Ross'un denetiminde çeviren: E.M. Edghill; Oxford University Press, Londra, 1950.

ARİSTOTELES : «FİZİK», 1) «The Physics», Yunanca - İngilizce, çeviren : Philip H. Wicksteed; Loeb Classical Library, William Heinemann, Londra, 1929;

2) «The Works of Aristotle»: II. cilt, I. kısım, «Physica», Sir W.D. Ross'un denetiminde çevirenler : R.P. Hardie ile R.K. Gaye; O. U. P., Londra, 1962;

3) «Physik» («ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΦΥΣΙΚΗΣ ΑΚΡΟΑΣΕΩΣ»), Yunanca - Almanca, çeviren: C. Prantl; Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1854;

4) «Physique», çeviren: Henri Cartéron; Société d'Édition «Les Belles Lettres», Paris, 1926.

ARİSTOTELES : «METAFİZİK», 1) «The Metaphysics», Yunanca-İngilizce, çeviren: Hugh Tredennick; Loeb Classical Library, William Heinemann, Londra, 1961;

2) «Aristotle's Metaphysics» («ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΑ ΦΥΣΙΚΑ»); O. U. P., Londra, 1924;

3) «Métaphysique», çeviren: J. Tricot; Librairie Philosophique J. Vrin, Paris, 1933.

ARİSTOTELES : «GÖĞE DAİR», «The Works of Aristotle»: «De Caelo», Sir W.D. Ross'un denetiminde çeviren: J.L. Stocks; O. U. P., Londra, 1962.

- Hans JONAS : «THE PHENOMENON OF LIFE» / «Toward a Philosophical Biology»; The University of Chicago Press, Chicago, 1982.
- Thomas KIERNAN : «ARISTOTLE DICTIONARY», «Introduction»: Theodore James; Peter Owen, Londra, 1962.
- Paul KROH : «LEXIKON DER ANTIKEN AUTOREN»; Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1972.
- André LALANDE : «VOCABULAIRE TECHNIQUE ET CRITIQUE DE LA PHILOSOPHIE»; P. U. F., Paris, 1968.
- W.B. LOCKWOOD : «A PANORAMA OF INDO-EUROPEAN LANGUAGES»; Hutchinson University Library, Londra, 1972.
- W.B. LOCKWOOD : «INDO-EUROPEAN PHILOLOGY»; Hutchinson University Library, Londra, 1977.

YARDIMCI KAYNAKLAR

Çalışmada kendilerinden yararlanılmakla birlikte, doğrudan doğruya atıfta bulunulmayan kaynakların dökümüdür :

A. BAILLY : «DICTIONNAIRE GREC - FRANÇAIS»; Hachette, Paris, 1950.

Hervé BARRAU : «LE TRAITE ARISTOTELICIEN DU TEMPS», «Revue de la Philosophie» de, 4. sayı; Presses Universitaires de France, Paris, 1973.

Sonia et Maurice DAYAN : «ARISTOTE, 'PHYSIQUE' ET 'METAPHYSIQUE', TEXTES CHOISIS»; P. U. F., Paris, 1972.

Teoman DURALI : «METİNLER IŞIĞINDA ARİSTOTELES'İN CANLIYLA ve CANLINİN EVRİMİYLE İLGİLİ DÜŞÜNCELERİNE PROBLEMATİK YAKLAŞIM», «Felsefe Arkiivi»nde, 24. sayı; İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984.

Mithat GENÇ : «RUHBİLİM TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ»; T. D. K, Ankara, 1974.

İSMAİL FENNİ : «LUGATÇE-İ FELSEFE»; Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1925 (eski harflerle).

Hermann MENGE : «ALT GRIECHISCH - DEUTSCH und DEUTSCH - ALTGRIECHISCH»; Langenscheidts Taschenwörterbuch, Münih, 1972.

F.E. PETERS : «GREEK HISTORICAL TERMS»; University of London Press, Londra, 1967.

Dagobert D. RUNES : «DICTIONARY OF PHILOSOPHY»; Littlefield, Adams, Totowa, New Jersey, 1977.

Georgi SCHISCHKOFF : «PHILOSOPHISCHES WÖRTERBUCH»; Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, XV. baskı: 1969.

Edwin B. STEEN : «DICTIONARY OF BIOLOGY»; Barnes and Noble, New York, 1971.